Kenyeres Zoltán

# *Egy korszakjellemző értékdimenzió*

Hajnali történet. Egy festő vidéki házában vagyunk, mellette még a színen látható egy negyvenhat éves író és egy húsz év körüli lány. Az író bálványozott, híres személyiség, özvegyember, és éppen születésnapját ünneplik. A születésnapi ajándék a lány, Hanna. A lány szép, izgató és ráadásul bárónő. Az író és a lány játszanak. Hamisjátékosok. Máskor kártyázni szoktak, most szerelmet játszanak. Úgy tesznek, mintha szerelmesek lennének. Szerelmesek lennének egymásba. Az író azonban egyre kevésbé játssza a szerelmet, valóban beleszeret a lányba, s kívánását csak fokozza, hogy tudja, a lány csak játszik vele. Éppen a hamisjáték izgatja. Közben arra gondol, hogy az egész élet hamisjáték, és hamisjáték az irodalom is. „Megint hamisítványnak érzett mindent – mondja az elbeszélés narrátora –, szerelmet és írást, Sárika (ő az elhunyt feleség. K. Z.) emlékét, Hanna csókját és önnön szavait. Lidérc-pofával hajlongott és vigyorgott feléje örökké az a gondolat, hogy élete legalján ingovány van. Meddig tarthatja magát? Meddig bűvészkedhet még csókkal és szavakkal az ingovány fölött? Szemfényvesztő utánzás, szélhámosság, csaló kísérlet és hamisítás a műve, mindkétfelől. Hol van ő maga? Miért nem lehet soha jelen?”

Ottlik Géza egyik korai novellájáról, a *Hamisjátékosok*ról van szó. Korántsem nevezhető jó elbeszélésnek. Zavaróan hat benne az intellektuális szenvelgés, már-már bántó a túlzásba vitt kifinomultság, és szerkezetében is számos kisebb-nagyobb hibát fedezhetünk föl. Játékterében megjelenített életértelmezését tekintve mégis jelentős írásnak kell tartanunk. Nem mintha valami újdonságot fedezett volna föl, hanem éppen ellenkezőleg, azért mert tudva vagy öntudatlanul ismételte, újra mondta és evvel kiemelte és hangsúlyozta annak a kornak egyik alapvető létjellemző tulajdonságát, amelyet a Nyugat korának nevezünk.

Mikor jelent meg a Nyugat első száma? Nem sokat változtat a periódushatáron, ha megbizonyosodunk felőle, hogy 1907. december 23-án délután vagy 24-én kora reggel hagyta el a nyomdát. A Nyugat kora nem azonos a folyóirat nyomdai adataival. A korszakhatárt korábbra kell helyeznünk. Nemcsak 1907, a készülődés éve, de 1906 is hozzátartozik már. A Lövölde téri Kairó kávéházban 1906 őszén alapították meg a Szerda című hetilapot a Szablya-Frischauf Ferenc asztaltársaságához tartozó szecessziós fiatalok. A kávéházi asztalnál ott ült többek között Fülep Lajos, Felvinczi Takács Zoltán és a festő-ambíciókkal induló Teleki Pál. Ennek a lapnak ismerjük anekdotikus címtörténetét. Alapítói féltek, hátha balul üt

ki vállalkozásuk, és mintájuk ugyan a bécsi Ver Sacrum volt, mégis kerülni akartak minden sokat mondó, sokat ígérő szót, amivel esetleg felsülhetnek és nevetségessé válhatnak. Mivel szerdánként ültek össze, azt mondták, legyen a lap címe is Szerda. Ezt nem fogják tudni kigúnyolni, gondolták. Amikor aztán november végén a hetedik szám után megszűnt a lap, a pesti humor mindjárt rávágta: csütörtököt mondott a Szerda.[1]

De valójában rövid életével is fontos állomás volt a modern magyar szellemi élet kibontakozásának szempontjából, a későbbi folyamatok felől nézve több írása is különös jelentőségűvé emelkedett azóta. Ezek közé tartozott Fülep Lajos Stirner-tanulmánya, ezek közé Lukács György esszéje a dráma formájáról. És ezek közé tartozott mindjárt az élén álló publicisztika, Ambrus Zoltán programszerűnek tekinthető nyitó cikke is az *Irodalom és újságírás*, amely a szépirodalom függetlenségi nyilatkozatának hangzott a sajtó gyarmatosító törekvéseivel szemben. A liberális és konzervatív újságok politikai vitazsivajában az irodalom területi igényeit és autonómiáját jelentette be, hogy mentes legyen az újságírós hangtól, és rövidtávú időszerűségek hajszolása helyett a művészi munka mélyebb rétegeiben találja meg önmagát.

Ambrus cikke és a Szerdának a szellemi élet önállóságát sugalmazó egész iránya azonban nem kezdete volt egy folyamatnak, hanem folytatása annak, ami már előbb elkezdődött. Amikor a Nyugat korának periódusnyitányát keressük, nem elég 1906-ig visszamennünk, ide tartozik már 1905 is, a Figyelő megszerveződésével. Ebben jelent meg a későbbi Nyugat programjának alighanem legfontosabb ideológiai előzménye, Ady kétrészes írása, az *Egy ismeretlen Corvin-kódex margójára*. Ignotus nem tesz majd egyebet, mint újrafogalmazza ennek imperatívuszát a magyarság európai útjáról, s Ady maga is ennek gondolatait, a komp-ország kritikáját folytatja a *Magyar Pimodán*ban, amikor a „féllelkűségről" ír. A Figyelőt Osvát szerkesztette, de ő szerkesztette már négy évvel korábban a Magyar Géniuszt is. Nem jogtalanul vethető föl tehát periodizációs szempontként az 1902-es év, a Magyar Géniusz Osvát általi szerkesztésének kezdete.

Egy korszakot persze nem lehet évre és hónapra pontos időhatárok közé zárni. Vannak átmenetek és áthajlások. A korszakok, mint Mátrai László írta egyszer, nem olyanok, mint az éjjeliőrök, hogy az egyik jön, és a másik elmegy, hanem bonyolultan egymásba kapcsolódnak.

1902 mindenesetre jelentős év a térség irodalmában. Bécsben akkor írta Hofmannsthal a *Lord Chandos levelé*t. Ez az írás múlta felül elsőnek a nietzschei világ-kritika tételeit. Nietzsche, aki minden érték átértékelését

[1] Kunz Egon, *A Szerda, Egy folyóirat különös története*, Bp., 1948, 46.

hirdette, kritikáját még nem terjesztette ki az európai bölcseletnek a világ egészelvűségéről szóló nézeteire. Amikor korának művészetében, Wagnernél már fölfedezte a töredezettséget, a művészetben meg nem valósuló egészet a művész fogyatékosságaként fogta fel. Ezen haladt túl Hofmannsthal, amikor a részekre szakadást már magának a valóságnak és nem csupán a fogyatékos művészetnek tulajdonította. A kortárs Ady ezt 1909-ben úgy fejezte ki sokszor idézett, híres verssorával, hogy „minden Egész eltörött". És akárcsak a bécsiek, ő sem politikai, társadalmi összefüggésekről beszélt, hanem a személyes élet általánosabb, mélyebb rétegeiben szerzett tapasztalatokról számolt be.

Más oldalról fogalmazta meg Hofmannsthal ezt a tapasztalatot a *Der Dichter und diese Zeit* című írásában 1905-ben. „Korunk természete – írta – a sokszerűségben és meghatározhatatlanságban rejlik. Csak azon képes megtapadni, ami csúszik, siklik, és korunk tudatában is van annak, hogy amit az előző nemzedékek szilárdnak hittek, az csuszamlós". A korszak jellegzetessége – ahogy Hofmannsthal a főnevesített igét használja – a „das Gleitende". Carl E. Schorske bőven elemzi ezt a gondolati mozzanatot nála, Schniztlernél és az egész korabeli bécsi kultúrában.[2] A korabeli bécsi kultúra pedig azt jelenti itt, hogy annak az időszakasznak az elején, amelyet mi a magyar irodalomban a Nyugat korának nevezünk.

És milyen tapasztalatokat nyújtott ennek az időszakasznak a lezáró szakasza? Ottlik ugyanazt tapasztalta évtizedekkel később, mint Hofmannsthal, csak más szóval fejezte ki. Ő ingoványnak nevezte az élet és az emberi lét alaprétegét. A szemfényvesztés, amiről a novella főszereplője beszélt a valósághoz fűződő személyes viszony fellazulására, bizonytalanná és álságossá változására vonatkozott, s a főszereplő úgy érezte, hogy a létnek és a tapasztalatnak ez az álsága átjárja a mindennapi élet egész területét a szerelemtől az írói munkáig. A századelőhöz képest sok minden megváltozott e novella megjelenéséig eltelt évtizedek folyamán, sőt minden más lett a világban, de az alapvető léttapasztalat nem változott meg jellegében, csak még nyugtalanítóbbá, még riasztóbbá és félelmesebbé vált.

A szakasz elején még föl-fölhangzott a helyzet jobbra fordulásának vagy jobbra fordíthatóságának néhány szép jelszava. Ezek jegyében szerveződött meg a Nyugat. Ady ugyancsak sokat idézett mégis-moráljának jegyében, annak halvány reményében, hogy a keletre tartó komp talán mégis megfordul. Osvát tehetség-kultuszának jegyében, annak jegyében, hogy csak pártolni és támogatni kell az újabb és újabb nemzedékek fiatal

[2] Schorske, l. 49. jegyz. XII–XXX, 3–23)

tehetségeit, és a tehetség szellemi hatóerőként csodákat művel. Ambrus szépirodalom-pártiságának jegyében. Annak jegyében, hogy ha kiszabadul az irodalom a sajtó (mondjuk tovább az ő mondatát: a politika) béklyóiból, akkor a lélek szabadul fel, s lehet-e annál többet kívánni.

A ciklus végére mindez szertefoszlott. Illyés a 30-as évek végén már nem a valóság esélyeit latolgatta, hanem a szellem és kultúra virtuális valóságának erejében bizakodott, arról írt, hogy a tradíció varázsingét felöltve el lehet fordulni a rossz valóságtól. Ottlik egy-két évvel később a „fordítva látott" valóság lehetőségében sem bízott. A *Hamisjátékosok* éppen a belső, lelki, virtuális valóság esélytelenségéről szólt. A történet során lelepleződtek a „hamisjátékosok". Kiderült a főszereplő íróról, hogy nem hamisjátékos: csakugyan beleszeretett a lányba. Aztán a lányról is kiderült, hogy ő sem hamisjátékos, ő is igazán beleszeretett az íróba. Nincsen szemfényvesztés, nem kellene az ingovány fölött egyensúlyozni. Szebek Miklós ott áll a lány szobájának ajtajában, és nem lép be rajta. Nem képes elfogadni az igazi valóságot.

Ez már több volt annál, mint amiről Hofmannsthal beszélt. Hofmannsthal azt mondta, hogy elbizonytalanodott és megfoghatatlanná vált a körülöttünk lévő valóság. Nem vagyunk képesek megragadni a jeges, csúszós, síkos világot, s nem lehetünk hatással rá. Ottlik novellájában az a gondolat jelent meg, hogy már nemcsak a külső világra nem lehetünk hatással, hanem belső világunk sem képes a változásra. Az igazi valóság sem tudja befolyásolni. Ez sötétebb, kiábrándultabb és illúziótlanabb világértelmezés volt. Azt jelentette, hogy már nem is a lábunk alól kicsúszó valóságra figyelünk, hanem képzeteinknek vagyunk foglyai. Nemhogy a külső valóságot nem vagyunk képesek megváltoztatni, már a belső világunkat sem alakíthatjuk át. Ez a tapasztalat az emberi létállapot esélytelenségének egy még mélyebb rétegét, még sötétebb mélységét tárta fel. Ha az emberi élet külső körülményei megromlanak, még szabadon fölépíthetünk lelkünkben egy belső világot. Ezt sugalmazta a szóban forgó történeti ciklus eleje. Már belül, lelkünkben sem lehetünk mások, mondta a ciklus vége. A ciklus eleje és a ciklus vége e gondolatmenet szempontjából egyazon értékdimenzióban játszódott le: a változás és változhatatlanság dimenziójában. Már a ciklus elején sem bővelkedett illúziókkal a szellemi élet, a végére pedig még maradék illúzióját is elveszítette.

*

(*A kultúrtörténeti „nagykorszak"*) Történetelméleti oldalról ezen a ponton mindenekelőtt az a kérdés vetődik fel, hogy korszaknak vagy

ciklusnak kell-e tekintenünk azt az irodalmi, művelődéstörténeti időszakot, amelyet itt a Nyugat korának nevezünk. A korszak zárt egészet alkot egy adott történeti vizsgálat szempontjából kiemelt jellemvonásokat illetően. Az ilyen értelemben felfogott korszakon belül több kisebb szakasz különíthető el. Mint minden korszakolás, minden periodizálás ez is nagymértékben elvonatkoztatáson alapul, és kiemelt szempontjain túl nem érvényes nagyobb körben. Ciklusról akkor beszélhetünk, ha a korszakon belül elhelyezkedő kisebb időegységek a vizsgálat számára kiemelt jellemvonások szempontjából ismétlődési alakzatot mutatnak, körkörös szerkezetre épülnek. Ez a tanulmány a Nyugat korát egy nagyobb történeti korszak, egy „nagykorszak" egyik ciklusának tartja.

Számos olyan poétikai, műfajtörténeti, kritikaelméleti vizsgálat képzelhető el, amely hitelesen mutat ki elmozdulásokat, átalakulásokat a Nyugat élettörténetén belül, anélkül, hogy korábbról és távolabbról kellene kezdenie ezek összefüggéseinek értelmezését. Ám ha azt az értékdimenziót állítjuk vizsgálatunk előterébe, hogy milyen eszmék és magatartások húzódtak meg a megjelent írások mélyén az életlehetőségek és az életminőség megváltoztathatóságával kapcsolatban, akkor a Nyugatot csak egy nagyobb és messzebb kezdődő történeti korszak részeként lehet tárgyalnunk. Ezt előrebocsátva azt kell mondanunk, hogy ha az életalakítás mély emberi problémájának lehetőségeire adott válaszokat keressük, akkor egy elhúzódó, nagy történelmi periódus határai között kell mozognunk. E periódus a XVIII. század utolsó harmadában kezdődött és lényegében – de ez külön tanulmány tárgya kellene, hogy legyen – a mi korunkat is (de legalább a posztmodernség megjelenéséig terjedő időszakot) magában foglalja. Ez az immár kétszáz éves történelmi korszak – majd lezárulta után nyilván nevet fog kapni – nos ez a nagy korszak (mondjuk így: nagykorszak) több kisebb szakaszra oszlik, s ezek ciklikusan, körkörös szerkezetben követik egymást.

Ha a korszak elejére vagyunk kíváncsiak, egy regényt kell felidéznünk emlékezetünkben, Goethe *Wilhelm Meister*ét. Első része, a *Tanulóévek* 1796-ban jelent meg, és ismeretes, hogy Spinoza filozófiája volt mély hatással rá. Spinoza a megelőző, a XV–XVIII. századot magában foglaló nagykorszak idején fejtette ki munkásságát, s ha Goethe nézeteinek egy részében visszacsatlakozott hozzá, akkor a művelődéstörténeti nagykorszakok bonyolult egymásba fonódására adott példát. Ugyanis a gondolati egybehangzások keretében bontakoztak ki azok az eltérő vonások, amelyek aztán már az ő korát jellemezték, és mutatták fel egy újabb, más jellegű korszak vonásait. Az ész és az értelem mellett itt a szív, az érzelem és indulat már egyenrangú szerepet töltött be, de még nem jutott túl-

súlyba, mint a romantikában, nem kezdte, nem is kívánta háttérbe szorítani a racionalitás jelentőségét.

Az értelem szavával és az érzelmek lehető teljességével bizonyította több száz oldalon át az emberi élet megváltozhatóságának lehetőségeit. Az élet – sugalmazta ez a szívszorítóan szép regény – kockázatnélküli. Minden élménynek és kalandnak átadhatjuk magunkat, mert végső soron minden a kiteljesedésünket szolgálja. Észrevétlen is javunkra van. Minden, ami véletlennek látszik szinte szükségszerűen visz előre, az élet szüntelen gazdagodás, lépésről-lépésre egyre teljesebbek leszünk, és egyre pontosabban rátalálunk igazi mivoltunkra. Goethe egyik kortársa, a belga Ligne herceg azt írta, hogy a legnagyobb hősiesség az öröm. Goethe azt írja a regény egyik utolsó bekezdésében, hogy merjünk boldogok lenni.

Evvel kezdődik a korszak. Reménnyel, bizakodással, tervekkel, nyitott értelemmel és nyitott szívvel. Azt sugalmazza: minden lehet, minden sikerülhet. Evvel indult a szóban forgó nagyperiódus. És első ciklusa nyolcvan évvel később avval zárult le, amit Flaubert írt meg utolsó regényében a *Bouvard és Pécuchet*-ben. Két könyökvédős párizsi hivatalnok elhatározza, hogy új életet kezd. Falura költöznek, visszatérnek a természethez, elhatározzák, boldogok lesznek, azontúl pacsirtaszóra ébrednek minden reggel. Elkezdik végigpróbálni és megvalósítani azokat az eszméket, megoldási javaslatokat, élettanácsokat, amelyek a XVIII. századtól kezdve merültek fel Európa gondolatköreiben. Mindegyikbe nagy várakozással és nagy lelkesedéssel fognak bele, és sorban kudarcot vallanak mindegyikkel. Végül visszatérnek oda, ahonnan elindultak, a szürke párizsi hivatalba. „Megvásárolják az üzleti könyveket és írószereket, törlőgumit, vakarókést stb. Nekilátnak a másolásnak". Evvel ér véget a történet. A regény a Flaubert halála utáni évben jelent meg, s olvasóközönsége remek humorral megírt szatíraként olvassa máig. Ez a mosolyogtató könyv azonban a világirodalom egyik legkomorabb, legszomorúbb alkotása. Nincs változás, mondja, az élet nem változhat, a korszak élén álló nagy és nemes eszmék fabatkát sem érnek a valóságban. Goethe regényével már Novalis is vitába szállt, amikor megírta a *Heinrich von Ofterdingen*t, az évtizedes vitát Flaubert zárta le, lezárva egyszersmind a nagyperiódus első ciklusát.

A változtathatás – változtathatatlanság dimenzióját figyeljük. Súlyos mondanivalója volt erről a nagy orosz regénynek. A *Feltámadás* Tolsztoja úgy vélte, hogy az embereket nem lehet megváltoztatni, csak megváltani lehet, emberfeletti önfeláldozással. Változtatás nincs, csak megváltás van. A megváltás nem belső, hanem külső, nem akaratlagos és nem folyamatszerű, hanem csoda, az odaadás és szeretet csodája. Megváltás sincs

mondja az *Ördögök* Dosztojevszkije. Az embert sem megváltoztatni, sem megváltani nem lehet már. Nálunk a *Tragédia* szólt a koreszmék esélyeiről az első ciklusban. Madách úgy vélte, hogy a történelem síkján semmi jó nem várható, csak az emberi élet belső övezeteiben lehet még megoldást remélni. Ezt sugalmazta a londoni szín végén lejátszódó haláltánc-jelent. A belső övezet, a „költészet, szerelem s ifjúság" nyújthat még reményt. Ugyanezt fejezte ki ugyanazokban az években Ibsen a *Peer Gynt* Solvejg-motívumával. E történelmi peregrinációk a korszak elején feltündöklő nagy, társadalmi méretű reménytelíség szertefoszlásáról beszéltek.

*

(*A második ciklus: a századvég és a Nyugat kora*) Aztán egy-két évtizeddel később elindult egy újabb ciklus, elkezdődött az eszmék új próbatétele. Hátha mégis meg lehet változtatni az embert, az életet és a körülményeket. Huysmans három egymást követő regényben (*Különc*, *Ott lenn*, *Úton*) írta meg az újra-kiemelkedés történetét, az új eszmekeresés kalandját. Az első ciklus tanulságai azonban nem múltak el nyomtalanul. A fenntartások már a kezdet kezdetén – kevés kivételtől eltekintve – lejjebb csavarták a lelkesedés lángját. Az a feltétlen bizalom, amely oly megindítóan járta át Goethét, nem tért többé vissza. Vagy ha visszatért is, csak a szélsőséges politikai eszmék területén fejtett ki hatást. A magas művészetben az igen mellett már mindig elhangzott egy vissza-visszacsengő nem. Ady is hitekről és hitetésről beszélt egyszerre. Egyszerre fejezte ki az ember szomorú kivetettségét és az istenkeresés bizalmát, a szerelem nagyságát és héja-nászszerű lehetetlenülését. A „mégis" szavával a baljós előjelek kihívására válaszolt, s magyarság-versei is mindig borús egek alatt mondtak jóslatot. A Nyugat kora a folyóirat előzményeivel, előkésztő szakaszaival ezt a második ciklust töltötte ki a magyar irodalomban. (Az avantgárdról, a konzervatív irodalomról s az olyan csoportosulásokról, mint a népi írók mozgalma itt nem szólhatunk: de történetileg tárgyalva őket, ők is ebbe a korba, a Nyugat korába tartoznak.)

Az irodalomban, a művészetekben és a velük kapcsolatos bölcseleti gondolatformákban konstitutív szerepet játszó eszmék rajzolatát keressük. Ez eszmetörténeti megközelítése olyan jelenségeknek, amelyeket sok más egyéb oldalról is meg lehet közelíteni. Egy-egy vizsgálatban lehetőség szerint mindig törekedni kell a megközelítés tisztaságára, a dicsérendőnek mondható komplexitáshoz nem a vonatkozási szempontok összekeverésével kell eljutni. Ebből a megfontolásból kiindulva kerültük idáig a társadalmi és politikatörténeti korrespondenciákat.

A változhatóság és változhatatlanság kiemelt értékdimenzióját tekintve – amely dimenzió a politikai eseményeknél mélyebb és általánosabb emberi problémákat képes felölelni – a Nyugat kora második ciklusa volt egy történeti nagykorszaknak. Ebben az újabb ciklusban bizonyos módosulásokkal ugyan, de lényegében újrakezdődött az egyszer már lejátszódott kísérlet. Ha a nagykorszak genezisét keressük, ezen a ponton néhány mondattal mégis ki kell térnünk az irodalmon és művészeteken túl lévő övezetekre.

*

**(***A „nagykorszak" elméleti, ideológiai alapjai*) A nagykorszak kezdeténél játszódott le a francia forradalom. A francia forradalom alapvető jelentőségű volt Európa életében és mélyen érintette kiemelt értékdimenziónkat. Éppen a változhatóság-változhatatlanság kérdésére adott szélsőséges és éppen ezért teljesen egyértelmű választ. A forradalom azt a nézetet fejezte ki és váltotta valóra ideiglenes sikerrel, hogy a világ megváltoztatható, mégpedig akarattal és erőszakosan. Ez a nézet is ciklikusan újra és újra felütötte fejét a kontinens országaiban egészen a legutóbbi időkig, és ismételten át- meg átjárta a radikális törekvések eszméit és politikai eszköztárát.

A forradalomra való válaszként jött létre a társadalom és a társadalmi berendezkedések akaratlagosan meg nem változtatható, szerves gyökereiről szóló elmélet. Edmund Burke nézetei részben a *Leviathan* körüli első liberalizmus-vitákhoz nyúltak vissza, részben azonban közvetlen reflexiók voltak a francia forradalom által teremtett európai helyzetről. Burke kapcsolta össze elsőnek a változatlanság (általa pozitívnak tételezett) értékpólusát az organikusság ugyancsak pozitívnak tartott értékével, és ezt az összekapcsolt dimenziópárt állította szembe a változtatás negatív értékével és a hozzá csatlakozó anorganikussággal. Társadalomfilozófiájának alapvetése szerint a teleologikus cselekvéssor, az akaratlagos változtatási szándék szervetlen, természetellenes formákat hoz létre, s az ilyen változások jogosultságát kétségbe kell vonni. Csak az akaratlagosságtól és teleológiától mentes növényszerű, organikus változások, fejlődések képesek meghonosodni. Nézetei nagy hatással voltak az európai gondolkodásra, az a nézet, hogy egy társadalmi berendezkedés szerves, organikus képződmény, tőle került a jogtörténeti iskola fogalomtárába. Haller, Savigny, Gustav Hugo szembeállították a szerves növekedést a mechanikus létrehozással, s ennek értelmében azt tartották, hogy alkotmányokat és jogrendeket nem lehet „csinálni". Nem nehéz felismerni Edmund Burke hatását a romantikus társadalomfilozófián sem, mindenekelőtt Schellingén, aki a szerves, organikus társadalmi berendezkedés eszméjét egybe-

fűzte a naiv közösségi létezés ideáljával. Ez utóbbi megtestesülését látta a görög társadalomban, amihez képest a római magánjog létrejöttét (az individualitás jogi formáját) már e természetes állapotból való kiszakadás jeleként értelmezte.

Ezek a nézetek és eszmék is periodikusan vissza-visszatértek a következő történeti ciklusok megfelelő köreiben. Periodikusan váltakoztak a forradalmi nézetekkel, amelyek szerint a terv és akarat alapján végrehajtott radikális változás üdvözíti az emberiséget, bármi legyen is az erőszakos változtatás ára. A lehet és a kell eltérő modalitása okozta, hogy sokszor egy időben hangzott fel a változás lehetetlenségének panasza és a változás óhaja, vagy éppen aktív parancsa. A magyar társadalmi gondolkodásban és irodalomban is jól látható ez a hullámszerű váltakozás a hullámok megfelelő interferenciájával együtt. A konzervatív és radikális eszmekör egymást váltó és időnként összefonódó vagy egyidejűleg ható gondolatai rajzolják ki a nagyperióduson belül elhelyezkedő kisebb szakaszok, ciklusok határait és sajátosságait.

*

(*Az „emberi méltóság", mint értékelési alapszempont*) A nagykorszak kezdetén, a XVIII. század végén megjelent egy gondolat az európai bölcseletben, amelyet a változás-változatlanság dimenziójának értékellenőrzéseként foghatunk fel. Hiszen mind a változás mind a változatlanság, mind az organikus társadalmi-nemzeti lét mind az erőszakos, akaratlagos cselekvés eszméje nem volt értelmezhető a konkrét történelmi helyzetekben, ha nem szerepelt mellette egy magasabb értékszempont. Ezt az értékszempontot vetette föl Kant az 1785-ben, négy évvel a francia forradalom előtt írott első etikájában, amikor bevezette az emberi méltóság, a Menschenwürde fogalmát. E fogalomnak az volt a lényege, hogy az ember, mint eszes lény öncél, vagyis nem lehet más célok érdekében eszközként felhasználni. „A személy tehát nem pusztán szubjektív cél – írta Kant –, azaz cselekedetünk hatásaként való egzisztenciája nemcsak számunkra érték; hanem objektív cél, méghozzá olyan, amely helyett nem tételezhető másik cél, hogy annak pusztán, mint eszköz álljon a szolgálatában..."[3] Ez a gondolat, amelynek méltatására itt nincs helyünk, áthatja az egész nagykorszak magas művészetét, és ezt nevezhetjük a reneszánsz után kiteljesedett humanizmus megfogalmazásának. Ez nem hullámszerűen jelentkezik, nem mutatkozik ciklikusnak, nem váltakozik perio-

[3] Kant, Immanuel, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája,* Bp., 1991, 61.

dikusan más eszmékkel, hanem egyenes vonalként húzódik végig az egész korszak művészetén, mint az az etikum, az az erkölcsi mondanivaló, amelynek „hátán" (Nicolai Hartmann kifejezése) megteremtődik az esztétikum. Korszakjellemzőnek kell tartanunk, hogy amennyiben erkölcsiséghez kapcsolódik az esztétikum (ami nem szükségszerű), akkor ebben a nagykorszakban ehhez a gondolathoz kapcsolódik hozzá. E gondolat jelenlétét a romantikától kezdődően a magyar irodalomban is ki lehet mutatni. Ismeretes Kant hatása irodalmunkra a XIX. század elejétől, ismeretesek Kölcsey (töredékben maradt) kivonatoló jegyzetei *A tiszta ész kritikájá*ról. Ezt a korai Kant-hatást Szauder József részletesen feltárta.[4] De nálunk hosszú ideig elsősorban a német bölcselő ismeretelméleti és esztétikai eszméi fejtettek ki hatást, és éppen a Nyugat írói voltak az elsők, akik a metafizikussal szemben az etikushoz fordultak nagyobb érdeklődéssel.

A Nyugat-korszak egyik legfontosabb eszmetörténeti sajátosságának mutatkozik az a már kifejezett tudatosság, ahogy az emberi méltóság kanti eszméje tételesen és ars poetica-szerűen megjelent benne. Tehát már nemcsak önkéntelenül az európai humanizmus hagyományait követve, hanem nyomatékosan és különös hangsúllyal színezett gondolatként. Nem azonnal következett ez be a folyóirat megszerveződése után, hanem abban a belső folyóirat-periódusban jelent meg, amelyben már teljesen kiformálódott arculata. Ez pedig az első világháború alatt történt, mélyen összekapcsolódva a tragikus világégés és az addig nem tapasztalt embertelenség döbbenetével. A Nyugat nem volt politizáló folyóirat, eleinte már lapengedélyének jellege miatt sem lehetett az: csak 1916-ban, a megfelelő kaució letétele után kapott jogot politikai jellegű írások közlésére. Amit azonban máig „nyugatosságnak" nevez a literátus köztudat, az 1916 után sem politikum volt, hanem etikum: magatartás, erkölcsi humanizmus. S ez áthatotta munkatársi gárdáját akkor is, ha közleményeiket más fórumokon bocsátották közre.

1918 tavaszán a Társadalomtudományi Társaság vitát rendezett Fogarasi Bélának egy filozófiai dolgozatáról. Ezek már lázas hónapok voltak, nemcsak a háborúvesztés látszott bizonyosnak, hanem a forradalom előszelét is érezni lehetett. A vitához hozzászólt Lukács György, s hozzászólásában az etikai idealizmusról beszélve a politikai és etikai cselekvés egymástól különböző jellegét hangsúlyozta. A politikai cselekvés intézmények megváltoztatására, új intézmények létesítésére irányul, mondta, „az etikailag igazán lényegest, az ember belső tökéletesedését, igazán tikaivá válását semmiféle politika nem hozhatja meg, csak az akadályokat

[4] Szauder József: *Kölcsey, Kant s a görög filozófia* = *Uő, A romantika útján,* Bp., 1961, 163–179.

gördítheti félre a fejlődés útjából. Az etikai action directe ellenben egyenesen, a politikán és intézményeken át vezető kerülő út mellőzésével, az emberek lelkének megváltoztatására irányul”[5].

A fiatal Lukács nem tartozott a Nyugat legbelső köréhez, noha már 1908-ban négy írását közölték, s már a Szerdában is publikált. Kezdettől jelen volt a Nyugat mozgalmában, de kezdettől egy periférikusnak látszó irányához tartozott. Fehér Ferenc 1969-ben alapvető és ma is megfontolandó szempontokat vetett föl avval kapcsolatban, hogy Lukács és Babits egy filozofikusabb, metafizikusabb, a német szellemtörténethez közelebb álló belső ízlés és irány képviseletében belső ellenzéket alkottak az általuk akkor már túlhaladottnak tekintett relativista-impresszionista eszmékkel szemben. Úgy vélték, hogy ezeket a meghaladott nézeteket az Osvát körül csoportosuló belső mag testesítette meg.[6] Ennek a nézetnek sem igazolására, sem cáfolatára itt nem térhetünk ki. Lukács és Balázs törekvései az 1910-es évek elejétől kezdve több ponton érintkeztek Babits kísérletezéseivel, de – itt ugyancsak nem részletezhető – kölcsönös félreértések megakadályozták, hogy eszmei szövetséget kössenek. Lukács filozófiai kísérletezése a Nyugat peremvidékéhez tartozott, de az etika és a művészet és tágabb értelemben az etika és a szellemi élet kapcsolatát illetően nem állt távol még az Osvátot körülvevő belső mag eszmevilágától sem. Sőt ideológus formában fogalmazott meg néhány olyan gondolatot, amely a szépirodalmi művek, esszék és kritikák mélyebb rétegeiben gondolatteremtő erőként érvényesült, de az írások előtér rétegei mögött csak részletes és hosszadalmas elemzéssel mutathatók ki. A Nyugat látszólagos művészetközpontúsága, nem egyszer fennen hirdetett l'art pour l' art-os ars poeticája valójában egy mélyen etikus művészet, egy mélyen morális elkötelezettségű művészet külső rétege volt.

Lukács esszéi, tanulmányai ezért nem egyszer a folyóirat eszmetörténeti összefüggéseihez vezetnek el. Ilyen volt az 1918 tavaszi hozzászólás, amelyet ugyan a Huszadik Században megjelent jegyzőkönyvből ismerünk, de a Nyugat mélyebb eszmeiségét is segít megvilágítani. A Nyugat egész irányára jellemző volt, hogy fenntartásokkal és gyanakvással kezelte a politikai szférát, s vele szemben az etikai cselekvést tartotta magasabb rendűnek még a háború végének átpolitizálódott történelmi szakaszában is. Hozzászólásában Lukács megnevezte gondolatainak forrását, és az „az emberi autonóm méltóság” eszméjét hangoztatva jó filológus módjára hivatkozott a Kant-Fichte-féle etikára s a bennük ki-

[5] Lukács György: *Ifjúkori művek*, Bp., 1977, 841.

[6]( Fehér Ferenc: *Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig*, It. 1969 2.sz, 3.sz., 317–346, 531–560.

dolgozott Würdigkeit-fogalomra: „[…] minden ember úgy magát, mint minden más embert, mint ennek az ideálnak lehetséges megvalósítóját, de csak, mint ilyet, tisztelni tartozik […] Nem szabad, hogy az ember valaha is, bárminek kedvéért, puszta eszközzé váljék" – mondta, szinte szabad fordításban közölve Kant eszméjét.[7]

Nem pusztán a véletlen műve volt, hanem mélyebb és szükségszerű eszmetörténeti összefüggéseket kell látnunk abban, hogy Babits ezekben a hónapokban éppen egy Kant-mű, a *Zum ewigen Frieden* fordításán dolgozott. A kötethez előszót is írt, az előszó a Nyugat augusztus 1-jei számában jelent meg. A fordítást és a tanulmányt Babits háborúellenes, pacifista humanizmusának dokumentumaként bőségesen megtárgyalta már Gyergyai Alberttől Pór Péteren át Sipos Lajosig a szakirodalom. A két munkának a háborúellenesség aktuális vonatkozásain túlmenő mélyebb és általánosabb összefüggéseit elsőnek Rába György tárta föl a *Zsoltár férfihangra* című vers szövegkörnyezetének részletes elemzésekor.[8] Gondolatmenetünk szempontjából Babits e korszakának intertextuális összefüggéseit áttekintve a dignitás-fogalom Lukácséhoz hasonló értékhangsúlyára kell felfigyelnünk.

Kosztolányival folytatott fiatalkori levelezésében csak alig néhányszor fordult elő Kant neve, akkor is Kosztolányi említette, s ő is elsősorban az ismeretelmélet-kritikához fűzött félszavas megjegyzéseket. Babits az 1918-as tanulmányban már mindenekelőtt az etikai rendszert tartotta időszerűnek és mérvadónak. A háborúról, a hadseregekről és az önként vállalt áldozatról fejtve ki nézeteit, pontosabban Kant ebbeli nézeteit foglalva össze, ő is eljutott az emberi méltóság fogalmához, és hasonló gondolatot idézett különös hangsúllyal, mint Lukács „[…] az embernek definíciószerű joga az, hogy embernek tekintsék, s ez nyilván e függetlenséget feltételezi (ti. a célnak való kötelező alá nem rendeltséget. K.Z.): máskülönben, Kant szavaival »puszta eszközként használtatnak, és elhasznál-tatnak«".[9] Ismerjük Lukács későbbi útját: alig egy év leforgása alatt szakított a kanti etika humanizmusával, s Hebbel *Judit*-drámájának a bűnről szóló híres paradoxonját vállalva („És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?) az embert eszköznek használó, külső célnak alárendelő forradalom moralitását fogadta el. A Hebbel-mondat erkölcsi összefüggéseivel egyébként

---

[7] Lukács, i.m. 844.

[8] Rába György: *Babits Mihály költészete 1903-1920*, Bp., 1981, 528–536.

[9] Nyugat, 1918, II. 253.

régtől viaskodott, vonzotta, taszította, elkápráztatta, elborzasztotta, míg aztán a kommün hónapjaiban végleg választott, és alávetette magát a benne megfogalmazott gondolatnak. Poroszló főterén, ahol 1919 nyarán politikai megbízottként főbelövetett nyolc dezertőrt, s azon a napon nemcsak nyolc szerencsétlen ember élete ért véget, hanem lejátszódott a magyar szellemi élet egyik nagy tragédiája, a Lukács-tragédia is.

Babits nem ezt az utat követte, ő mindvégig rendíthetetlenül ragaszkodott az emberi méltóság humanista fogalmához. Egyenesen következett ebből a magatartásból sajátos katolicizmusának megformálódása a 20-as évek első felében, a *Sziget és tenger* előszava. Egyenesen következett később az új militarizmus és az embereket kizáró és megalázó nacionalizmus elutasítása, egyenesen következtek vitái a szellemi életben is feltörő szélsőséges eszmékkel. Ezüstkori vallomása, állásfoglalása az írástudók árulásáról, a *Pajzzsal és dárdával* vagy a *Tömeg és nemzet* pátosza, erre a filozófiai eredetre vezethető vissza. Babits gondolatai már 1918 előtt is abba az irányba haladtak, ahová a Kant-tanulmány után eljutott. Már korán, az 1911-ben megjelent *Játékfilozófiá*ban föl lehetett lelni gondolatainak etika-központú jellegét.

Az európai nagykorszakon belül elhelyezkedő ciklus, melynek nálunk a Nyugat is részét alkotta, fő eszmetörténeti vonásait tekintve körkörös szerkezetet mutatott: az élet alakíthatóságának, változtathatóságának és szomorú változatlanságának dimenziójában ciklikus természetű volt, megismételte a megelőző periódus ugyancsak önmagába záródó körét. Már a Goethétől Flaubert-ig tartó megelőző ciklusban föltűnt azonban egy gondolat, melyet nem vontak kétségbe a társadalmi kísérletek kudarcai, ez a gondolat, az emberi méltóságról szóló gondolat a kataklizmák közepette is mindkét ciklusban, más szóval az egész XVIII. században kezdődő és máig, de legalábbis a posztmodern újabb korszakáig tartó nagykorszakban megőrződött az írók és művészek tudatában. Az emberi dignitás-eszme és a művészet evvel kapcsolatos erkölcsi kötelezettsége egyenes vonalúan szeli át e periódus igazán jelentős irodalmát és művészetét. E nehezen áttekinthető kettős szerkezet – ciklikusság és egyenes vonalúság – is hozzájárul az utókor gyakran megmutatkozó tanácstalanságához és a történeti tudományok ugyancsak gyakori értékbizonytalanságához.

*1995-2016*

*Megjelent: Kenyeres Zoltán: Harmadik csöngetés*
*Savaria Universiti Press, 2018.*